

К. В. Приходько
здобувач кафедри кримінального процесу
Донецького юридичного інституту
МВС України

ГЕНЕЗА СУДОВОГО КОНТРОЛЮ В КРИМІНАЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ УКРАЇНИ

Ключові слова: кримінальне судочинство, генеза судового контролю, історичні періоди розвитку судового контролю, прогнозування розвитку судового контролю.

Судовий контроль як діяльність, що відбувається на досудових стадіях (стадії), пройшов багато етапів розвитку в нашій державі. Цей шлях не можна визначити як монотонний і поступовий. Зміни в ідеології суспільства, у формі правління державою суттєво впливали на основи функціонування цього інституту. Деякі якісні положення, що були притаманні Україні в часи Російської імперії, були нівельовані в радянські часи. І навпаки, окремі досягнення практики і теорії кримінального процесу були зароджені в ході реформ, стали їх причиною і поступово вдосконалюються до теперішнього часу теоретиками і законодавцем в якісному розумінні. До таких напрямів, наприклад, слід віднести основи доказового права, змагальність, гарантованість дотримання прав, свобод і інтересів людини в кримінальному судочинстві. Безумовно, що найважливіше місце у зазначеному переліку займає суд і контроль з його боку на досудових стадіях.

Застосування ретроспективного аналізу становлення судового контролю має величезне значення для формування теоретичного розуміння цього виду судової діяльності. На підставі отриманих даних наука кримінального процесу зможе чітко окреслити шлях подальшого розвитку цього інституту кримінального судочинства з урахуванням особливостей місцевого (можливо і в межах цілої держави) менталітету. Незважаючи на високий результат проведеної реформи кримінального судочинства у 2012 році, залишається багато проблем, пов'язаних з інститутом судового контролю на стадії досудового розслідування. Більшість питань виникає стосовно ефективності й оперативності діючих механізмів кримінального процесу, що вимагають участі слідчого судді. Не виникає сумнівів, що визначені проблеми мають стати предметом наступних наукових досліджень. Тому на цьому етапі важливе значення має дослідження історичної системи розвитку цього явища. Насамперед це надає можливість визначити потенційний шлях досліджень, розробити наукові положення, що будуть відповідати поступовому розвитку і не викликать обурення в суспільстві під час трансформації системи. Зазначене і визначає актуальність обраної теми дослідження.

Багато уваги з боку дослідників кримінального процесу приділялося історичній структурі розвитку судового контролю. Вагомий внесок у розробку наукових положень цього напрямку наукової діяльності зробили такі вчені як М. М. Ковтун [1], О. В. Кондратьєв [2], Н. В. Костеріна [3], Н. А. Лопаткіна [4], Р. Р. Магізов [5], Н. Г. Муратова [6], М. Г. Шавкун [7] та ін. Незважаючи на майже повне дослідження генези судового контролю зазначеними вченими, після реформи кримінального процесу 2012 року виникла нова необхідність дослідження періодизації розвитку цього інституту з урахуванням зазначеної реформи, визначення шляхом прогнозування

© К. В. Приходько

напряму подальшого розвитку інституту судового контролю в кримінальному судочинстві.

Метою статті слід вважати отримання сформульованих наукових положень про систему періодизації розвитку судового контролю в кримінальному судочинстві України, прогнозування подальшого напряму вдосконалення його змісту. Завданням дослідження є вивчення кожного окремого етапу розвитку судового контролю на стадії досудового розслідування і виявлення системних змін.

Щодо періодизації розвитку судового контролю вчені висловлюють різні за змістом думки. В основному предметом дискусії стають початкові етапи появи і становлення цього інституту. Більшість учених вважають, що судовий контроль зародився (отримав чіткі ознаки) у 1864 році, коли був прийнятий Статут Кримінального Судочинства (далі — СКС) [3, с. 15; 8, с. 15; 5, с. 40; 6, с. 30]. Друга група учених визначає появу ознак судового контролю дещо раніше у 1864 року [2, с. 45; 7, с. 34; 4, с. 21]. Вчені першої групи обґрунтовують надану точку зору в більшості тим, що до дати прийняття СКС контроль відбувався, але не з боку судового органу. Н. В. Костеріна, вивчаючи періодизацію розвитку судового контролю, зазначає, що до 1864 року не було інституту судового контролю у зв'язку із відсутністю розподілу між адміністративними і судовими функціями [3, с. 15]. На нашу думку, було б доцільно спиратися лише на факти появи саме судового незалежного контролю. Періоду часу, що завершується прийняттям СКС, була притаманна наявність процесуального контролю, істотним недоліком якого було одночасне виконання судових і адміністративних функцій органами, що мали вести судовий контроль. Не відстоюючи правильність цього висновку, підкреслимо його низьку значимість для цього дослідження. Якщо й можна визначати, що на цьому етапі існував судовий контроль, то слід звертати увагу на досить низький його рівень якості, змішаність з адміністративним контролем, політичними течіями тощо.

Після прийняття СКС, який визнається майже всіма ученими як закон, що суттєво вплинув на зміст судового контролю, кримінальний процес виходить на новий якісний рівень. В СКС були реалізовані фундаментальні ідеї, які зробили його найпрогресивнішим процесуальним законом того часу, а також джерелом творчих пошуків вчених нашого часу. Так, у ньому був закріплений судовий порядок оскарження слідчих дій, вирішення питання про відвід слідчого, накладення покарання на поліцейські чини за недоліки розслідування, припинення і зупинення кримінальних справ. Скарга подавалася особі як в усній, так і в письмовій формі. Порядок розгляду скарг був наступним: протягом трьох днів, а коли скарга приносилася на позбавлення волі, то протягом доби, вона повинна бути спрямована до суду [3, с. 17]. Принесення скарги не зупиняло провадження досудового слідства. У перший день після отримання скарги вона мала бути розглянутою і тільки в межах питань, які в ній порушувалися [3, с. 18]. Право взяття під варту обвинуваченого мали судовий слідчий, окружний суд, Судова палата, Сенат. Вони ж могли змінювати запобіжний захід. Підставою взяття під варту була мотивована постанова судового слідчого або ухвала суду [9, с. 17]. Визначений зміст судовий контроль мав до Жовтневої революції 1917 року, що можна означити як якісне зростання стану судового контролю в період часу з 1864 року до 1917 року.

Наступний період розвитку судового контролю вчені називають «радянським» [7, с. 60]. Цей етап починається з 1917 року і завершується з розпадом СРСР у 1991 році. У роботі Р. Р. Магізова знаходимо іншу назву судового контролю, за допомогою якої учений намагається охарактеризувати стан судового контролю в ті часи, — «регрес ідеї судового контролю» [5, с. 39]. Відразу ж після Жовтневої революції, на думку

О. В. Кондратьєва, нова влада принесла діяльність судів у жертву революційній доцільності. Формальної реабілітації деякі елементи судового контролю набули в рамках Конституції СРСР 1977 р., хоча фактично існував контроль з боку партійних та радянських органів [2, с. 3]. Подібне ставлення до цього етапу знаходимо в роботах В. Ф. Бойка [10, с. 4], М. М. Ковтуна [1, с. 77], В. Самойленко [11, с. 24] тощо. Таке становище судового контролю було притаманне майже всьому радянському періоду. У ті часи прокурорський нагляд і відомчий процесуальний контроль з боку начальника слідчого відділу складали основу контрольної функції на досудових стадіях радянського кримінального процесу.

Таким чином, слід погодитися з ученими, що вважають радянський період часу розвитку предмета цього дослідження «регресом ідеї судового контролю» [5, с. 39]. Безумовно, що такі хвилеподібні зміни суті цього явища є наслідком революційної зміни форми правління державою, становлення нового менталітету і створенням нових державних механізмів, метою яких було утримання влади.

Наступним є період побудови нової людиноцентричної системи права, який можна визнати «еволюційним» етапом розвитку держави. Цей період учені називають пострадянським [7, с. 60]. Зазначений етап вдало характеризує М. Г. Шавкун. Учений слушно узагальнює, що цьому часу стало притаманним реформування кримінального судочинства України, затвердження принципу змагальності сторін на досудовому слідстві, надання особливого значення функції судового контролю за досудовими стадіями кримінального процесу [7, с. 60]. На нашу думку, пострадянському періоду слід приділити особливу увагу. Основним призначенням застосування ретроспективного аналізу є виявлення закономірностей та визначення можливості прогнозувати напрям розвитку судового контролю в Україні. Основу якісних змін у змісті цього виду контролю під час розглянутих періодів, які мали місце в дорадянські та радянські часи, складають глобальні перетворення в державі. Для отримання об'єктивних і обґрунтованих висновків на підставі ретроспективного аналізу слід обрати період часу, який характеризується приблизно однаковими суспільними умовами і стійкими державними процесами. Таким періодом, на нашу думку, можна визнати пострадянський період, який вже налічує багато внутрішніх складових, що вплинули на зміст судового контролю, і характеризується умовно-стабільним середовищем. В. О. Попелюшко розділяє етапи розвитку української кримінальної процесуальної науки на три етапи: перший — з часу проголошення незалежності України (1991 р.) до прийняття Конституції України (1996 р.); другий — від прийняття Конституції України до завершення так званої «малої» судово-правової реформи кримінального судочинства (2001 р.), третій, як учений вважає станом на 2009 рік, — теперішній, реформний [12, с. 43]. Є безумовною необхідність доповнення вказаного переліку четвертим етапом, який почався з моменту прийняття КПК України 2012 року.

До прийняття Конституції України, що відбулося 28 червня 1996 року, підхід до судового контролю не змінювався. Однією з найважливіших подій того часу була розробка концепції реформування судової системи і прийняття законодавцем України відповідної постанови «Про концепцію судово-правової реформи в Україні», внесення змін до Законів України, що ліквідували нагляд з боку прокуратури за діяльністю суду. В. Ф. Бойко визначає цей період таким, що відчутно позначилися й на функціонуванні судової влади, розширенні функцій судів і посилення незалежності суддів. Важливе значення, на його думку, мали законодавчі акти, прийняті в період 1991–1994 рр., зокрема

«Про статус суддів», «Про органи суддівського самоврядування», «Про прокуратуру», «Про міліцію», «Про арбітражний суд», «Про адвокатуру», «Про внесення змін до Цивільного процесуального кодексу України» та ін. [10, с. 4]. Але відсутність одних явищ не означає автоматичну появу інших. Тому поліпшень у механізмах, що відносяться до судового контролю, майже не було.

Не відбулося значних змін у цьому напрямі й після прийняття Основного Закону. Ще зберігався у багатьох випадках порядок обмеження конституційних прав і свобод з санкції прокурора, що обумовлювалося організаційними причинами реформи. Але суттєвий крок, що визначив напрям реформування кримінального процесу, вже було зроблено. У підручнику з кримінального процесу, який було видано у 2000 році, автори зазначають, що з прийняттям Конституції України створено правову основу для реалізації можливостей демократичного шляху розвитку суспільства, побудови правової держави. Саме в Основному Законі, констатують учені, одержали свій прояв такі найважливіші ознаки правової держави як пріоритет прав та інтересів особи над правами та інтересами держави, взаємна відповідальність держави і особи, пов'язаність держави правом, пріоритет права над законом, незалежний суд як гарант прав особи [13, с. 52]. Але перехідні положення Основного Закону і чинна на той момент кримінально-процесуальна система допускають і застосовують радянські підходи до змісту судового контролю у кримінальному процесі. До одного з позитивних елементів цього інституту, що почали з'являтися у той період часу, можна віднести появу можливості оскарження в суді прокурорської санкції на арешт.

Таким чином, період часу, що передував малій судовій реформі 2001 року, на нашу думку, слід визначити спрямовуючим для всього кримінального судочинства.

Якщо не враховувати прийняття нового КПК України у 2012 році, найсуттєвішим кроком на шляху до побудови оптимальної системи судового контролю стала реформа 2001 року, яка отримала назву «мала судова реформа». Час її проведення співпадає з кінцем перехідного періоду, який був визначений Конституцією України. Головним предметом цієї реформи був судовий контроль і трансформація судових стадій кримінального провадження. На думку Л. М. Лобойка, реформування законодавства у 2001 році в основному було спрямоване на запровадження у вітчизняний кримінальний процес судового контролю у стадії досудового розслідування, скасування наглядових повноважень прокуратури та вищестоящих судів за нижчестоящими у судових стадіях, запровадження апеляційного та касаційного перегляду судових рішень лише у межах поданих апеляції чи касації [14, с. 35]. КПК України 1960 року поповнюється значним переліком нових норм. Указані зміни визначали право обирати запобіжний захід у вигляді взяття під варту лише за судами. Передбачалося положення про обов'язковість розгляду суддею підстав затримання (на підставі внесеного подання слідчим або прокурором) протягом 72 годин з моменту цієї процесуальної дії. Обшук житла, обмеження таємниці листування відбувалось тільки за рішенням судді. Але це був лише певний крок на шляху розвитку судового контролю в Україні.

Наступний етап підвищення ролі судового контролю на досудових стадіях визначають зміни до КПК України, що сталися на підставі Закону України «Про внесення змін до Кримінально-процесуального кодексу України щодо оскарження постанови про порушення кримінальної справи» № 462-V від 14.12.2006 р. КПК України 1960 року було доповнено положеннями, які регламентують механізм звернення особи до суду, відносно якої була порушена кримінальна справа, порядок зупинення кримінального

провадження, порядок розгляду судом скарги на постанову про порушення кримінальної справи.

Значущість малої судової реформи 2001 року, з одного боку, важко недооцінити. З іншого боку, майже всі вчені-процесуалісти розуміли її тимчасовий характер. Л. М. Лобойко зазначає, що в результаті запровадження цих новел у законодавство вітчизняний кримінальний процес лише частково звільнився від радянського минулого. Однак кардинальних змін кримінального процесу, на думку вченого, так і не відбулося [14, с. 35]. В. Ф. Бойко, безпосередньо аналізуючи положення законодавства після «малої судової реформи», зазначає, що пакет законодавчих актів, прийнятий Верховною Радою України 21 червня 2001 р., дав змогу розпочати реформування судової системи України відповідно до вимог Конституції України [10, с. 18]. Подібну думку висловлює М. О. Горелов [15, с. 36]. В. Т. Маляренко, станом на 2003 рік, убачає напрями реформування судового контролю. Слід зазначити, що багато положень, які пропонував учений на той час, було впроваджено у КПК України 2012 року. В. Т. Маляренко наполягав на розширенні судового контролю за застосуванням до підозрюваних чи обвинувачених усіх запобіжних та інших заходів процесуального примусу, якими істотно обмежуються конституційні права і свободи людини, — затримання, взяття під варту, подовження строків тримання під вартою, передача під нагляд міліції, відсторонення від посади, застава, домашній арешт, поміщення особи до медичного закладу [16, с. 8]. Таким чином, слід визнати, що період часу від «малої судової реформи» до набуття чинності КПК України 2012 року став перехідним і визначальним для нової системи судового контролю на досудових стадіях. На цьому етапі вдосконалювалися наукові положення про зміст майбутньої системи судового контролю, проходили випробування і вдосконалювалися елементи системи, що були введені у 2001 році.

Останнім і головним етапом розвитку судового контролю є період часу, який починається з прийняття КПК України в 2012 році. Є безперечним, що відбулося якісне посилення цього інституту на досудових стадіях українського кримінального провадження. Законодавець, на нашу думку, у порівнянні з попереднім досвідом приділив розвитку судового контролю максимальну увагу. У новій системі судового контролю були враховані майже всі (наприклад, окрім оскарження рішення про початок кримінальної процесуальної діяльності) досягнення розвитку цього інституту. На окремі напрями, до яких належить, наприклад, контроль за застосуванням запобіжних заходів і заходів, що мають на меті обмежити особу в користуванні і розпорядженні майном, було судовий контроль поширено.

Не намагаючись розкрити сутність останнього на теперішній час етапу розвитку інституту судового контролю, звернемо увагу на головний аспект, що, на нашу думку, має значення для ретроспективного осмислення цього явища і надасть можливість прогнозувати його розвиток у майбутньому.

Дослідники кримінального процесу, вивчаючи зміст судового контролю, при зверненні уваги на питання про співвідношення цього різновиду контролю з іншими напрямками контрольної кримінальної процесуальної діяльності визначають його один суттєвий недолік: відсутність можливості ініціювати з боку судді (слідчого судді) початок цієї діяльності. О. В. Калиновський, розглядаючи питання вказаного співвідношення, зазначає, що судовий контроль починає діяти і здійснюється лише з моменту подачі скарги уповноваженою особою, в якій викладено факти, що потребують перевірки та оцінки, при цьому суд діє в чітких межах, встановлених законом, тобто перевіряє лише приводи та підстави, порядок порушення кримінальної справи і законність джерел

отриманих даних [17, с. 149]. Л. П. Сушко вказує на відсутність ініціативи у здійсненні судового контролю з боку суду і називає його відмінною рисою від інших форм контролю, що в цілому обумовлено характером функціонування судової влади. Учена слушно називає судовий контроль пасивною формою контролю [18, с. 94]. Подібні ставлення висловлюють М. М. Ковтун [1, с. 64], І. В. Чепурна [19, с. 34], М. Г. Янін, Л. Ж. Альмухаметова [20, с. 123]. Незважаючи на зазначене стійке відношення до ініціювання процедури судового контролю серед учених, положення ст. 206 КПК України 2012 року дозволяють зробити дещо інший висновок. Відповідно до наведеної норми слідчий суддя набуває права за власною ініціативою винести ухвалу про забезпечення додержання прав особи, що тримається під вартою. Окрім того, слідчий суддя має ініціювати процедуру судового контролю (вимагати негайно доставити особу для з'ясування підстав позбавлення свободи) при отриманні з будь-яких джерел відомостей про те, що в межах територіальної юрисдикції суду знаходиться особа, позбавлена свободи за відсутності судового рішення або не звільнена з-під варти після внесення застави [21]. Зазначені положення вперше в українському кримінальному процесі визначають активну форму судового контролю.

Активна форма судового контролю на сьогодні вже має місце в інших системах кримінального провадження. Наприклад, О. В. Баулін підкреслює, що у провідних країнах Західної Європи органи дізнання і прокуратура у розслідуванні злочинів діють під потужним контролем установ судової влади, які у разі необхідності уповноважені самостійно проводити слідчі дії у досудовому процесі (магістрати, слідчі судді, судді з контролю над слідством) [22, с. 54]. На підставі зазначеного можна зробити закономірний висновок про можливе майбутнє українського судового контролю.

Таким чином, судовий контроль у кримінальному процесі України пройшов такі періоди розвитку: 1) з 1864 року до 1917 року, що пов'язаний із прийняттям СКС; 2) з 1917 року до 1991 року, який характеризується «регресом ідеї судового контролю»; 3) з 1991 року до прийняття Конституції України (1996 р.), що пов'язаний з розробкою нових концепцій реформування судового контролю; 4) від 1996 року до завершення «малої судової реформи» (2001 р.) — перехідний період, що визначений перехідними положеннями Конституції України; 5) з 2001 року по 2012 рік — період впровадження і вдосконалення судового контролю; 6) з 2012 року до сьогодні — період дії оновленої і розширеної системи судового контролю. На останньому етапі становлення судового контролю доцільно констатувати початок впровадження його активної форми.

На підставі викладеного можна зробити прогноз про подальший напрям розвитку активної (початок судового контролю на підставі ініціативи слідчого судді) форми судового контролю, який має набути розповсюдження на інші напрями кримінального провадження, якими є, наприклад, доцільність подальшого застосування запобіжних заходів або заходів забезпечення кримінального провадження після прийняття початкового рішення на підставі звернення сторони обвинувачення. На підставі наведеного доцільно визначити актуальність подальшого дослідження активних форм судового контролю у кримінальному провадженні.

1. Ковтун Н. Н. Судебный контроль в уголовном судопроизводстве России: дис. ... доктора юрид. наук : 12.00.09 / Ковтун Николай Николаевич. — Нижний Новгород, 2002. — 520 с.

2. Кондратьев О. В. Организационно-правовые проблемы судебного контроля: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.10 / Кондратьев Александр Васильевич. — Х., 2005. — 191 с.

3. *Костерина Н. В.* Судебный контроль на досудебных стадиях уголовного судопроизводства: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Костерина Наталья Валерьевна. — Волгоград, 2005. — 271 с.
4. *Лопаткина Н. А.* Институт судебного контроля на досудебных стадиях уголовного процесса России: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Лопаткина Нина Анатольевна. — Краснодар, 2002. — 187 с.
5. *Магизов Р. Р.* Судебный контроль за законностью и обоснованностью применения мер процессуального принуждения: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Магизов Рустем Робертович. — Нижний Новгород, 2004. — 213 с.
6. *Муратова Н. Г.* Система судебного контроля в уголовном судопроизводстве: вопросы теории, законодательного регулирования и практики: дис. ... доктора юрид. наук : 12.00.09 / Муратова Надежда Георгиевна. — Казань, 2004. — 595 с.
7. *Шавкун М. Г.* Процесуальний контроль органів судової влади на досудових стадіях кримінального процесу: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Шавкун Михайло Григорович. — К., 2009. — 229 с.
8. *Азаров В. А.* Институт судебного контроля в истории российского уголовного процесса : Лекция / В. А. Азаров, П. К. Мацак. — Омск : Омский юрид. ин-т, 1999. — 58 с.
9. *Чорнобук В. І.* Законність та обґрунтованість процесуальних рішень судді в порядку судового контролю у досудових стадіях кримінального процесу: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Чорнобук Валерій Іванович. — Одеса, 2007. — 211 с.
10. *Бойко В. Ф.* «Мала» судова реформа в Україні: необхідність, сутність, проблеми та перспективи: навч. посібн. / Бойко В. Ф. — К. : МАУП, 2002. — 72 с.
11. *Самойленко В.* Розвиток інституту судового контролю у кримінальному процесі України у перші роки радянської влади / В. Самойленко // Підприємництво, господарство і право. — 2009. — № 6. — С. 24–27.
12. *Попелюшко В. О.* Функція захисту в кримінальному судочинстві України: правові, теоретичні та прикладні проблеми: дис. ... доктора юрид. наук : 12.00.09 / Попелюшко Василь Олександрович. — Осторог, 2009. — 502 с.
13. *Кримінальний процес України*: підручн. для студентів / Ю. М. Грошевий, Т. М. Мірошниченко, Ю. В. Хоматов та ін. ; за ред. Ю. М. Грошевого та В. М. Хотенця. — Х. : Право, 2000. — 496 с.
14. *Лобойко Л. М.* Реформування кримінально-процесуального законодавства в Україні (2006–2012 роки). Частина 1. Загальні положення і досудове провадження: монографія / Лобойко Л. М. — К. : Істина, 2012. — 288 с.
15. *Горелов М. О.* Організаційно-правові основи діяльності слідчих підрозділів ОВС України: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Горелов Максим Олександрович. — Х., 2008. — 198 с.
16. *Малярєнко В. Т.* Кримінально-процесуальне законодавство України: питання становлення і розвитку / В. Т. Малярєнко // Право України. — 2003. — № 9. — С. 3–14.
17. *Калиновський О. В.* Правові та організаційні засади оскарження рішення про порушення кримінальної справи: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Калиновський Олександр Валерійович. — К., 2008. — 224 с.
18. *Сушко Л. П.* Організаційно-правові засади здійснення судового контролю в Україні: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / Сушко Людмила Петрівна. — К., 2009. — 181 с.
19. *Чепурная И. В.* Судебный контроль в досудебном уголовном производстве: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Чепурная Ирина Владимировна. — М., 2005. — 179 с.
20. *Янин М. Г.* Некоторые особенности судебного контроля в досудебном производстве по уголовным делам / М. Г. Янин, Л. Ж. Альмухаметова // Проблемы права. — 2006. — № 2. — С. 123–125.
21. *Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 року № 4652-VI* // Голос України. — 2012. — 19 травня (№ 90–91). — С. 9–56.
22. *Баулін О. В.* Процесуальна самостійність і незалежність слідчого та їх правові гарантії: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Баулін Олег Вячеславович. — К., 2000. — 236 с.